

KARTOL

12 Cotmeh 2019

ÇÎROKA KU JI ADAPAZARÊ DEST PÊ DIKE

Îro li navendê xwarin, çandinî, tov, heywanêyî polîtîkayên, serweriya xwarinê heye. Bara ku çandiniya pîşesazî li ser jiyana û gerstêrê çêdike, kelbûna xwarinê, qutbûna me ji pêvajoyên hilberîna xwarinê, zorîya jiyana û koç — û li hember van modêlên alternatîv ên çêdibin, berxwedana çandiniya kevneşopî, veguhastina zanyariyê di navbera nesilan de. Kartol hemû van axaftinan bi hev re digire.

Cotkarek derdikeve sehneyê — bi lez hatî, ji gund bo taksiyê, ji taksiyê bo meşînê, di nav du sekinînan de bi bezandinê gihîştî. "Dema bibêjî kartol ew qas tişt tîne bîr" wisa dest pê dike. Kartol cara yekem li Tirkîyê li Adapazarê hatî çandin û zaroktiya vî cotkarî li wir derbas bûye. Kartolan tîne bîr: ne pir xweşik bûn, hinekî xwar û çepê, bê şikil, lê agir vekirina, di nav xweliyê de veşartin, xwê li ser dirijandin, dixwarin. Tama wê ne ji şiklê, ji axê dihat.

Lê piraniya wan kartolan êdî tune ne. Çandiniya pîşesazî celebên herêmî paqij kir û birin. Tovên şirketê hilberêk yek-tîp didin — ev ku hemû kartolên di marketê de bi heman pîvanê ne ne tesadufî ye, encama polîtîkayê standartkirinê ye. Kartolên xwar, kartolên amorf li dervayê bazarê dimînin. Çiqas hewza genetîk teng dibe, berxwedana li hember nexweşiyên jî sist dibe — girêdana bi yek celebî reçeteya birçîbûnê ye.

Cotkar behsa makîneyek veqetandina tovê dike — amrazek sade, di 16 rojan de hatî, niha hetta muxtarî jî dest pê kirine kirin. Ji yek tovê sê-çar, carinan şeş-heft tovê cuda derdikevin. Bi tovên herêmî kêrhatîbûn ji sedî 30-35 zêde bûye. Û ev zêdebûn dest pê kiriye xapandina "tovê herêmî bê hilber e" ya cotkaran bişikîne. Paşê perwerdeyên berdeyam, pisporên gönüllî — salê 4-5 perwerde, bê pasokirin.

"Em di nêrîna hatîbûn xapandin de bûn. Digotin tovê şirketê baştir e. Me makîne dest bi bikar anîn, bi tovên herêmî hilber teqiya."

METAFORÊN AYKIRÎYÊ: MADEYÎBÛNA KARTOLÊ

Dengê duyem yê hunermendekê ye û rûyek bi tevahî cuda yê kartolê vedike: madeyîbûn. Vedibêje ku ji nîşestaya kartolê dikare plastîk were çêkirin. Projeyek dîn a hunermendekî Brîtanyayî: hewl daye ku ji sifirê tost-makîneyekî çêbike — di tost-makîneyekê de 400 perçe hene, çelîq, sifir, mîka, plastîk. Plastîka xwe ji nîşestaya kartolê rijandiye lê dema şevê ji bo zîwabûnê hiştiye, ji aliyê salyangozan ve hatiye xwarin. Heta têkçûna jî wateyek hildigire: xweza dewra xwe diparêze, mirov çî bike jî bike.

Ev veguherîna kîmyewî dişibe çandiniyê dibêje hunermend — wek rêz bi rêz birêkûpêkkirina axê, birêkûpêkkirina polîmeran jî dilxwaziyek kontrolê ye. Sirke wek cotkarê ku otên neyên xwestin di tarlayê xwe de berhev dike, dikeve navberan, ji polîmerên ne-rêkûpêk dûr dikeve; glîserîn jî wek ava ku di axê de diherike, dikeve nav polîmeran û wan tîne hev, elastîk dike. Hunermend ev li malê ceribandîye — bi av, sirka spî, glîserîn û nîşestaya kartolê li mitbexê plastîk hilberandiye. Lê çîroka rastîn a kartolê di madeyîbûna wê de ye: nebatek e ku bi mayîne pêşê derdikeve — di tarîyê de, di cihên bê nem de 4-5 mehan dikare were veşartin, li hember sebzeyên din emrek dirêj. Îro dema divêguherîne biyo-plastîk, bi demborîya xwe pêşê derdikeve: di xwezayê de di du mehan de dihele. Ji mayîne bo demborîyê — kartol bi demê bi xwe re dileyize.

Fîlma "Gleaners and I" ya Agnes Vardayê ya 2000î dikeve vê nîqaşê. Vardayê piştî hilberîna mahsûlê li tarlayê mayî, mirovên ji civakê hatî derxistin yên ku berhemên aykîrî kom dikin temaşe kirine — ji tabloya berhevkarana a

Jean-François Millet ya 1857an îlhama xwe girtî. Kartolên bi şikilê dilî bûne înzeya Vardayê: yên ku ji rêkûpêkiyê derkeve, ji du seriyan mezin dibin, metafora şewazên jiyane yên cuda ne. Vardayê bi xwe jî aykîrî ye: di temenê pir mezin de derbasî hunera hevdeyê bûye, "di vî temenî de kê tê pêşangehê" gotî û bi kostuma kartolê çû Bîenala Venedîkê, enstalasyona bi navê "Patatütopia" pêşkêş kiriye. Di sala 2019an de piştî mirina Vardayê, li ser gora wê li şûna kullîkan kartolên dilî tên hiştin — mîrasê hunermendekê bi rêya nebatek hawîr diji.

"Li kartolê dinêrin, dibêjin cudambûnê dike. Di Mizgîniyê de jî derbas nabe. Wekî din di bin axê de mezin dibe — guman. Lê dema birçîbûnê, ti çareyek din namîne."

DÎROKA CÎHANÊ DI ŞOPA KARTOLÊ DE

Pêşkêşkirina sêyem maseyê yek carê fireh dike — di şopa kartolê de dîroka cîhanê dilêkolîne. Lêkolînerê ji kanên zîvê li Amerîkaya Başûr dest pê dike: Spanîyan bi zîvên ji Potosîyê derxistî împaratorî saz kirine, lê di heman keştiyan de kartol jî biriyê Ewropayê. Kartol pêşî li Ewropayê hatî redkirin — ji bo sê sebebên: di Mizgîniyê de derbas nabe (gunêh digere), nebatek e ku di bin axê de mezin dibe gumanê çêdike, û struktura wê ya yumru tîrsa cudambûnê çêdike. Rêbaza zanyariya wê demê bi şibandîna dixebite — ger gûz dişibî mêjû, ji bo mêjû baş e. Kartol dişibe çi? Cudambûnê. Wek Foucault vedibêje, di sedsala 18an de tenê dest pê kirine "belkî ne wisa be ev" bibêjin.

Lê şer û birçîbûnê pejiwandina kartolê ferz dike. Şerên Protestan-Katolîk Ewropa hilweşandiye, birçîbûnê derketiye, mirov bi mecbûrî kartol xwariye. Û taybetiyek kartolê her tiştî diguherîne: di erdê teng de kalorîya tijî. Bi genim re hevrikiyê nake — genim li erdê avdar, kêrhatî mezin dibe, kartol li serê çiyayan ku qet nehatibûn bikar anîn, li erdê kevirî, li ciyên Îrlandayê yên ku digotin "tenê çêlek dikare bijî" mezin dibe. Li her coğrafyaya ku têkeve teqîna nifûsê dest pê dike: Îrlanda, Almanya, li Çînê kartola şîrîn — civaka ku kartolê bikar tîne bi lez mezin dibe. Ev zêdebûna nifûsê kolonyalîzmê mumkîn dike: Brîtanya ne tenê erdê dagir dike, mirovên xwe jî dihinire — bo Awusturalyayê, Zelanda Nû, Amerîkayê. Di binesaziya kuştina gelê xwecihî yê wir û danîna nifûsa xwe de, kalorîya kartolê heye. Lêkolîner dibêje "ez hinek sade dikim, wek tenê yek sebebê heye vedibêjim" lê argûmana xwe bi xurtî disekinîne: niqteyên teqîna nifûsa cîhanê bi nexşeya belavbûna kartolê re hevpar in.

"Ger em ê behsa guherîna iqlîmê bikin, divê em ji vê yekê jî behs bikin. Kartol dîroka cîhanê guherand — berxwedêr, bê tawan xuya dike, lê hebûnek e ku jiyana me dikare biguherîne."

Dengê têngiştina "kapîtolosen" tîne bîr: ne antroposen, çaxek ji kapîtalîzmê tê. Zincîra ku kartolê bi kolonyalîzmê re, kolonyalîzmê bi çandîniya pişesazî re, çandîniya pişesazî bi qeyrana iqlîmê re digihîne, tam di hundirê vê têngiştinê de ye.

BOĞATEPE: JIYANEK DIN A LI GUND

Dengê çaremîn ji gundê Boğatepe yê Karsê tê û diyariyek rastîn anî bo salonê: kartola Karsê hatî kelandin û penîrên herêmî. Serweriya xwarinê ji têngiştinek razber derdikeve û veguherîne tecrubeyek ku digihê dev — salon dixwe, tam dike, bêhn dike. "Dema vê kartolê dixwî çî dibe? Pêşkêşkirina berê bifikirin" yek dibêje. Cotkar sebebê rastîn ê koçê dipirsîne: aborî xuya dike lê di binê de sistbûna jiyana civakî, windakirina hîssa aîtbûnê heye. Mirov nikarin nixê li cihên ku tê de hatibûn dinyayê bibînin — 600 celeb nebat hemû "ot" dihatin texmîn kirin, heta ku xebatên botanîk nasnameya her yekê derxînin.

"Ya ku koçê dilezîne wek ku aborî xuya dibe lê sebebê bingehînê li binê wê sistbûna jiyana civakî ye. Sistbûna hîssa aîtbûnê ye."

Li Boğatepe modêlek din hatî saz kirin. Xebatên botanîk û etnobotanîk hatine kirin — li herêmê 600 celeb nebatan zêdetir hatine keşf kirin, hemû "ot" dihatin texmîn kirin lê her yekê nasnameyek, qada bikaranînê, kêrhatîbûnek heye. Bi rêbazên "kalpîr" hatî gotin yên kevneşopî bi zanyariya zanîngehê re hatine yek kirin. Hilberîna penîrê herêmî hatî zindî kirin. Cinsên heywanan ên Anatoliyê tîne parastin: hingivîna Kirmizîya Anatoliya Rojhilatê, mîha Bozê Anatoliyê — yek ji çavkaniyên genê bingehînê cinsên mîhanê cîhanê — Dûmana Kafkasyayê, Karasa Çıldırê. Tek ekomuzeya

Tirkiyê li Boğatepe hatî damezrandin: piştî 1950an li hember zextê pîşesazîbûnê li ser çandên hilberîna herêmî, tevgerê "ez ê çanda xwe bijîm" — lingê Tirkiyê yê wê. Li cîhanê 573 ekomuze hene, li Tirkiyê yek.

Di bernameya gihîştina bajar-gund de zarokên ji bajêr li gund nan dipijînin, çêlekan dotin, penîr çêdikin. Xaltîkek vegotî: "Em li ser vî çiyayî ji bilî hev rûyê tu kesî nabînin. Dema hûn werin ji me re tişteke gelek mezin e. Çi bibe hefteyê carekê werin. Lê zêde nayên, dema we jî nestînin." Turîzma hevkar: turîst yê hilberîna ne yê vexwer, hefteyek tev di karê çiftlikê de tev lê dibe, tê dikare biçîne, emek hevpar tê dayîn. Ji Belçikayê xwendekarên dibistana çandiniyê tîn, ji welatên cuda hev tîn.

Di sala 2005an de qedexa xwarinê ya derketî, penîrên herêmî ji refên derxistine. Marketên mezin qanûnê derxistine: ji bo berhemên herêmî para refê ji sedî 5. Lê welatî berxwedan kirine — otobûsên di rê de sekinandin û berhemên di bagajê wan paqij kirin. Yê bi maşînen herî luks tîn û van berhemên digirin hatine. Peyam bo bazarê: "Hûn çiqas qedexa bikin, em xwarinên ji axên paqij ên Anatoliyê û yê xwediyê nirxa xwarinê dixwazin." Îro li Stenbolê 973 niqteyên firotina herêmî, organîk, kevneşopî hene. Cihê bakkalan ên hatî girtin, van tijî kirine.

STÊRÊN BIN AXÊ: GIRTINEK HELBESTÎ

Du performans pîvana helbestî ya kartolê vedikin. Sê endamên kolektîfê li sê bajarên cuda ji hev bê girêdayî metn nivîsîne, vîdyo hilberandîne — bê destwerdana di hev de, bi bawerîya li hîsên hev hatin gel hev. Berdewamiya xebata kolektîf a berê li ser kûnê: meyweyek an sebzek hem wek metafor hem rastî karkirin. Bin axê û ser axê, rîwek û stêr, tov û veguherîn dikevin nav hev: "Kartol hem stêr hem nebat in. Nebat hem rîwek hem organîzm in." Ji Demeterê hişyariyek tê: "Dara malbatê pir şaxa daye. Jiyana ku tu ser axê dijî, bi dîtina stêran ên di bin axê de re bi rast e?"

"Em divê bi zêdebûnê tune nebin. Bi germbûnê neteslim bibin. Ger em bimirin, em wek stêran bimirin. Bi cesareta supernovayê."

Performansek din — komek çar kesî — li dora kartolê çîrok saz kirine: jin a malê xizmeta malbatê dike, leşker xizmeta dewletê dike û cezayê paqijkirina kartolê dikişîne, paşa xizmeta olê dike û kartolê qedexa dike. Her karakter parçeyek têkilîya xizmetê ye, di navenda her yekê de kartol heye: bê tawan û şeytanî,

mayîn û demborî, bin axê û ser axê. Performansker rêwîtiya xwe jî vedibêje: di civîna pêşîn a bi birbuçuk re piştî axaftina li ser kartolê, biryar daye ku helbest û vîdyoyê tîne hev, ji lêkolînê çîrok derxe.

Di girtinê de di pirs-bersivê de cotkarek peyvê digire û salon kêliyê disekine: "Pê hesin ku hilberîna em dikin, çandiniya biçûk zanaatek e û zanaat di kûrahiyê xwe de hunerek e — di vê pêvajoyê de min carekê din ev bîr anî." Yek ji du zindiyên herî biser di domandina nesila xwe de yek genim e, yek kartol — û li dora her duyan em hatin gel hev dibêje dengê din, em jî li dora wan in, hûn pê hesin? Niqteya ku huner bi jiyana rastîn re tê hev, dihêle em xeyalan saz bikin, em dizanin ku em nikarin biçin ti cî bê xeyal. Hevdîtina kartolê hunermendê bo cotkar, cotkar bo lêkolîner, lêkolîner bo performansker digihîne. Kartola Karsê ya kelandî li ser maseyê sar bûye lê tama wê li salonê dimîne.